Spedbarnsdødelighet

I 1865 var det én jordmor i Eidsvoll og en befolkning på 8265. Den 63 år gamle M. Marie Haagensen bodde på Poulsplassen, Eidsvoll verk. Dette året var det 37 dødfødte i Eidsvoll, og hun var trolig bare til stede ved en brøkdel av fødslene.

Feiring var på denne tiden en del av Hurdal, som i 1865 hadde 3842 innbyggere og en jordmor, Kristiane Kristiansdatter på 24 år, på Disserud. I Feiring var det 2 dødfødte i 1865.

I 1891 var det en jordmor i østre del av Eidsvoll, en i vestre og en i Feiring. Dette året var det 10 dødfødte.

Synkende spebarnsdødelighet

1860: litt mer enn 100 av 1000 barn døde ved fødselen (ca. 11%)
1900: litt mindre enn 100 av 1000 (ca. 9,5%)
1910: ca 60 av 1000 (6%)
1930: ca 40 av 1000 (4%)
1999: ca 5 av 1000 (0,5%)
2010: ca 4 av 1000 (0,4%)

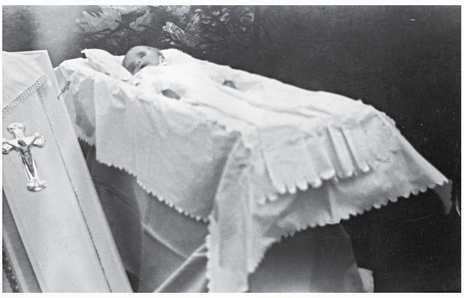

Barn død i spanskesyken, en alvorlig influensaepidemi som herjet i hele verden i 1918-1920. 7308 døde i Norge. Foto: Akershusmuseet

Jordmor

Jordmoryrket var den første yrkesutdannelsen som var til-gjengelig for kvinner, først i København, deretter i Christiania fra 1818. Jordmødre skulle ansettes av distriktslegen, og de skulle ha tatt eksamen i faget. Distriktene var lenge så store at det mange ganger var umulig å få tak i jordmora nå en fødsel var i gang.

I 1810 var det bare 50 utdannede jordmødre til sammen i Norge, så det var ikke rart at de fleste fødende brukte nærkoner eller hjelpekoner i første halvdel av 1800-tallet. Dette kunne være en nabokone med mye erfaring, en mor eller en søster. Dersom det oppsto komplikasjoner sendte de bud på lege, ikke på jordmor.

Sjansen for at mor døde i barsel var også ganske stor i landet som helhet: 0,7 % på 1850-tallet. Det var først rundt 1900 at distriktslegen skriver at endelig foregår de fleste fødsler med jordmor til stede. Da var barseldødeligheten sunket til 0,3 %. Da var også antallet jordmødre steget til ca 1300.

I 1913 ble det i Ullensaker legedistrikt, som omfattet Eidsvoll, Feiring, Ullensaker, Nannestad og Nes, født 870 barn. Av disse døde 17 ved fødselen og 7 det første døgnet. En barselkone døde ved fødselen. Legene utførte 28 obstetriciske operasjoner, altså fødselshjelpende inngrep.

Det var lenge vanlig å pynte med granbar i begravelser. Det eviggrønne symboliserte evig liv. Legg merke til at det synes litt av et grantre nederst i venstre hjørne av bildet. Begravelse i Gullverket Glabakk i 1889, etter Maren Kathrine Brandt. Foto: MIA

Leger

Det var langt til legen
Store avstander og dårlige veier gjorde det vanskelig å hente doktor når det trengtes. Fram til 1816 var store deler av Akershus, inkludert Follo og Aker del av det samme legedistrikt. Øvre Romerike fikk egen distriktslege fra 1836. Landet som helhet hadde 43 legedistrikter i 1820 og 143 i 1880, så legene kom nærmere, men befolkningen vokste også.

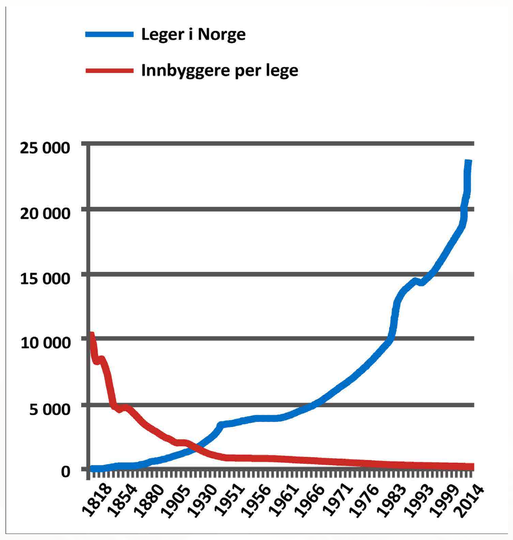

Hva kunne legen hjelpe med?
Legevitenskapen har utviklet seg veldig de siste 50 årene. På 1800-tallet var det ikke så veldig mye en distriktslege kunne hjelpe sine pasienter med. Han hadde få medisiner til rådighet. Han kunne behandle sår og spjelke brukne ben. Han kunne hjelpe til ved kompliserte fødsler, og han kunne foreta enkle operasjoner, men det var slett ikke sikkert pasienten ble bra igjen.

Hindre smitte
Vel så viktig som å kurere folk var det å hindre at de ble syke. Ved å isolere de syke og arbeide for bedre hygieniske forhold gikk det i noen grad an å hindre smitte. Rent vann var viktig, for gjennom vannet kunne smitten spres.

Begge bildene over er fra undersøkelse hos skolelegen i 1933. Foto: Oslo Museum

Nils Winfeld Thoresen (1822-1907) bodde på Marienlyst i Eidsvoll og var kommunelege og badelege ved Eidsvolls bad 1852-78. Deretter ble han distriktslege for Ullensaker legedistrikt 1878-1901. Han forsket på difterit og andre smittsomme sykdommer, han interesserte seg for moderniseringen av landbruket, og han var en ivret for skisport, både for kvinner og menn.

"Jeg tilholde naturligvis de angrebne familier at afholde sig fra unødig Omgang med andre og befaler dem at gjøre opmerksom paa, at deres Hus er angrebet av Smitte. Sygdom og saaledes bør ikke søges og jeg forbyder børn fra smittede familier at gaa på Skolen, men hermed har jeg ladt det bero. " (Thoresen 1883)

Lære opp befolkningen
Befolkningen var ikke alltid like mottakelige for velmente hygieneråd fra en overklasseperson som distriktslegen. Ikke hadde de slike leveforhold at de kunne følge alle hans råd heller. Men etter at bakteriene ble oppdaget på 1880-tallet fikk legenes hygieneråd større gjennomslagskraft.

Legeundersøkelse på skolen. Oslo byarkiv, fotograf ukjent

Antall leger i Norge og Eidsvoll
I 1864 var det 354 leger i Norge = 1 lege for 4736 innbyggere.
I 1913 var det i Eidsvoll 7553 innbyggere og 4 leger, 2 tannleger, 6 jordmødre og 4 hjelpevaksinatører.

I dag er det ca. 24 900 leger (under 67 år) = 1 lege for 204 innbyggere.
(i 2003 var tilsvarende tall bare 16 000 og 280, så her øker det raskt!)
I 2015 var det i Eidsvoll 23 238 innbyggere og 18 fastleger

Sanitetsforeninger

Da Norske Kvinners Sanitetsforening (N.K.S.) ble stiftet i 1896 av Fredrikke Marie Qvam var det med Cecilie Thoresen Krog, datter av distriktslegen her, som styremedlem. Eidsvoll sanitetsforening ble stiftet i 1923 etter initiativ fra Signe Storm. Foreningen vokste og delte seg i flere avdelinger etter hvert, men de siste tiårene har interessen for å være med vært dalende. I Januar 2016 ble Eidsvoll sanitetsforening nedlagt.

NKS' formål
1. å arbeide for en bedret folkehelse
2. å utdanne sykepleiersker og også på annen måte virke for god, organisert sykepleie i bygd og by
3. å utbre kunnskap om og bekjempe tuberkulosen og andre folkesykdommer
4. å opparbeide syke- og nødmateriell.

Cecilie Thoresen

Tuberkulose
Tuberkulose var en smittsom og svært farlig sykdom som flere og flere fikk og døde av mot slutten av 1800-tallet og de første halvdel av 1900-tallet. På det verste døde 6-7000 mennesker hvert år av tuberkulose.

Har du sett den fare
som truer folk og land?
Og ser du denne skare?
Her visner viv og mann.

Så mang en frodig ungdom
går tidlig i sin grav.
Det er en nød så grusom.
Det er et liv i kav.

Kom alle som har krefter
og legg god vilje til,
og lindre sorg og smerte
med hjertevarme mild

Dikt til sanitetsforeningen i Skedsmo, skrevet av Halvor Haavelmo.

Ulike og nye oppgaver
Sanitetsforeningen har gjennom sitt arbeid forsøkt å "tette hull i velferdssystemet". Hjelp til trengende mødre i form av spebarnsutstyr de selv sydde, var den oppgaven de først tok tak i. Pengegaver til trengende, melk til skolebarn, utstyr til sykehus og tuberkulosehjem, barnehager, tilskudd til helsesøsterstilling i kommunen, førstehjelpskurs, utdeling av mat og klespakker under krigen, tran til skolebarn, eldretrim, brystkreftundersøkelser og pensjonisttreff er noen av sakene Eidsvoll sanitetsforening gjennom årene har engasjert seg i.

Badet
Fra 1939 arbeidet Eidsvoll sanitetsforening for å få opprettet et offentlig bad, og med egne midler og støtte både fra kommunen, fra NKS sentralt og fra Norges Badeforbund ble badet opprettet i kjelleren på Rubis i desember 1945. Badet var betjent og holdt åpent for publikum tre dager i uken. I 1949 var det over 8000 som benyttet seg av badetilbudet. Likevel var badet hele tiden et underskuddsforetak, og i 1965 ble det lagt ned. Da hadde de fleste fått bad i hjemmene.

Pengene som er gitt bort har kommet inn ved hjelp av basarer, loddsalg, salg av Maiblomsten, og ikke minst: Fastelavensriset har vært og er sanitetskvinnenes viktigste inntektskilde og symbol.

"Barneparkeringen" i Sundet startet opp i februar 1945. Her fra 1950/51 med Karen Hansen som "tante". Foto Lars Bry. (MiA)

Gjennomsnittshøyde og vekt

Norske menn er kjent for å være lange. Også vikingene. Men for å nå sitt høydepotensiale må en få nok mat i oppveksten.

Gjennomsnittshøyde
for rekrutter (menn)

1761 – 165 cm
1885 – 169 cm
1900 – 170 cm
1930 – 172 cm
1951 – 176 cm
1989 – 179,8 cm
2007 – 179,9 cm

Soldater på nøytralitetsvakt i Bergen i 1915. Foto. MIA.

I dag er kvinners høyde gjennom-snittlig 168 cm. Hvordan det var før vet vi ikke. Dersom endringen har vært like stor som for menn var våre formødre bare 153 cm i 1761.

14-årige gutter var
i 1920 gjennomsnittlig 147 cm høye og veide 38,5 kg.
i 1940: 157 cm og 49,5 kg.
i 1999 : 161 cm og 48 kg .

I 2013 var gjennomsnittet 167 cm og 53,5 kg.
For 14 årige jenter har vi ikke funnet tilsvarende statistikk for tidlig 1900-tall, men
i 1999: 160 cm og 50 kg.
i 2013: 163 cm og 52 kg.

Da Johan Sebastian Bach skrev musikk for guttekor på 1700-tallet, var gjennomsnittsalderen for å komme i stemmeskiftet 17 år. Nå er gjennomsnittsalderen 13-14 år.

Bedre ernæring var hovedårsaken til at skolebarnas høyde og vekt økte så sterkt fra 1920 til 1940. Jevn og god tilgang på mye mat gjør også at vi kommer tidligere i puberteten i dag enn for noen tiår siden.

Hvorfor unge menns høyde ikke har økt nevneverdig de siste 15 årene kan skyldes at potensialet som ligger i bedre kosthold, mindre sykdom og bedre tilgang på helsetjenester nå er nådd.

Konfirmanter i Langseth kirke i 1933. Foto: Lars Bry. (MiA)

Overvekt og fedme
Det er nesten ingen som er undervektige lenger.
Overvekt og fedme måles i kloppsmasseindeks
(BMI = vekt i kilo delt på kvadratet av høyden i meter).
Andelen normal-vektige er blitt mindre fra 2002 til 2012,
og andelen overvektige har økt.

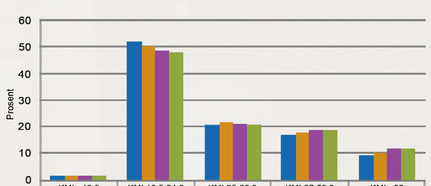

	KMI <18,5 Undervektig	KMI 18,5-24,9 Normal	KMI 25-26,9 Noe overvektig	KMI 27-29,9 Overvektig	KMI >30 Fedme
2002	1,4	51,8	20,6	16,9	9,4
2005	1,2	50,1	21,6	17,9	10,1
2008	1,5	48,5	20,4	18,2	11,5
2012	1,3	47,8	20,2	18,9	11,5

Kilde: SSB

Hygiene og renslighet

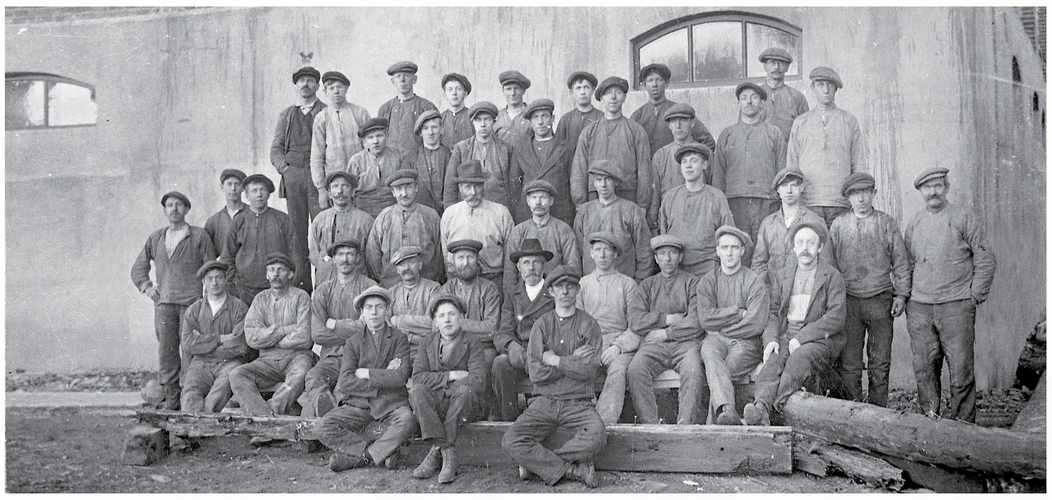

Arbeidere ved sliperiet i Bårlidalen tidlig på 1900-tallet. Foto: MiA

Ordet hygiene stammer fra gresk og betyr sunnhet eller 'godt for helsen'. Det brukes i mange sammenhenger, også om renslighet. God hygiene reduserer fare for å bli smittet, eller smitte andre av noe.

Eilert Sundt
Presten og samfunnsforskeren Eilert Sundt (1817-75) reiste i nesten 20 år rundt i Norge som statsstipendiat og undersøkte hvordan folk levde og skrev bøker om det. Han ble etter hvert en ivrig talsmann for folkeopplysning og sosiale reformer.

Om
Renligheds-Stellet i Norge.
Til Oplysning om Fid og Fremskrid i Landet.
Ved
Eilert Sundt,
Christiania.
Trykt og forlagt af J. Chr. Abelstedt.
1869.

Utdrag fra «Om renlighedsstellet» (1869)
Som det var en fordel for renligheden, at skindklæder afløstes af vadmelsklæder, da disse kunne vaskes, men ikke hine, så var det en lignende fordel, at man fik bedre og bedre forsyning af lerred til undertøi, og det ikke alene til skjorter og særker, men også til underbuxer - et plag, som i det sidste halvhundrede år har holdt på at komme i brug selv blandt almuekvinderne, trods den fordom, som var iveien.

Lerreds undertøi virker ligedan, som lagen i sengen: det tager sved og urenlighed til sig, og da det lader sig vaske lettere end uldskjorte, så bliver det også vasket både hyppigere og bedre eller fuldstændigere.

Vannforsyning
I 1913 skrev distriktslege Andr. Olsen om vann-forsyningen i Eidsvoll:
I Eidsvoll blev den kommunale vandforsyning for en større del av bygden tat i bruk, på mange gårder var de tidligere forhold den rene nødstilstand.

Boforhold
Boligene er nogenlunde gode, men trangt især på husmandspladsene. Sandsen for ventilation og renlighed ringe, bad bruges lidet. (1879)

Fra et annet sted i Ullensaker legedistrikt, nemlig Nannestad, forteller Dr. Bruun i 1914 at skogsarbeiderne ofte klager over de tømmerkoier de må ta til takke med. "Det er især de som opføres ved mere tilfældide skogsdrifter og som kun er beregnet for den ene vinters drift: tak og vægger utætte, undertien bare jordgulv."

Hardt, fysisk arbeid, ikke så mange sett med gangklær og mangel på kroppsvask gjorde nok at mange var skitne store deler av uka - etter vår tids standard. Sagbruksarbeidere ved Høibraatensaga ca. 1910-30.

På gårdene var det gamle kjøkkenet fortsatt husets hjerte. På dette bildet fra 1930-tallet sees utviklingen fra peis via jernkomfyr til elektrisk komfyr tydelig. Utslagsvask og varmt-vannstank er montert, og det tykke røret på veggen tyder på at det også var blitt installert vann i rommet i etasjen over.

Klesvask

Klesvask var en onn i seg selv. Her ved Follåa i Nes ca. 1923. Foto. Akershusmuseet

Fra sjelden og tungvint til ofte og lettvint vask?
Vasking av klær ble tidligere gjort høyst et par ganger i året. Gangklær, ytterklær og sengeklær ble sjelden eller aldri ble vasket. Mengden vasketøy ble derfor ikke så stor som i dag, hvor det aller meste vi har av tøy blir vasket, og mye oftere enn før.

Den gamle vaskemetoden bestod i koking, banking, skylling for eks. i en bekk, vridning og bleking. Arbeidet var tungt og ble helst gjort utendørs, gjerne flere sammen. Nå har vi helautomatisk vaskemaskin til den tyngste delen av arbeidet. Likevel går det med mye tid til å legge i og ta ut tøyet, henge opp, brette sammen og gjøre det klart til bruk.

Hjelpemidler
Frem til midt på 1800-tallet var det meste av tøyet som skulle vaskes laget av lin. Det ble kokt med lut og lagt eller hengt ut til bleking og tørking. Etter 1850 kunne en få kjøpt både lut, salmiakk og såpe. Vaskebrettet, som kom i 1870-årene, var en revolusjonerende oppfinnelse og lettet arbeidet.

De første elektriske vaskemaskinene ble i Norge utprøvd tidlig i 1930-årene, noe som krevde både innlagt vann og stabil og stor nok tilgang på strøm. Det var først da den lille og rimelige Evalet'en kom på markedet i 1950 at et flertall av kvinnene kunne sette bort vaskebalja.

Vaskemaskin anno 1920 med remdrift til motor utenfor bildet. Vriapparat i midten.
Foto: Akershusmuseet

Arbeidsklær og søndagsklær
Lenge var det vanlig å skifte til andre klær nå en hadde vasket seg for helgen. Søndagsklær ble bare brukt til fint, og ble derfor ikke like skittent som hverdagsklærne. På mandag kom hverdagsklærne på igjen, og disse behøvde altså ikke å være nyvasket. Spesielle arbeidsklær, f.eks til bruk i fjøset, ble ikke vasket så ofte, de ville jo snart bli skitnet til igjen.

Evalet vaskemskin 1964.
Foto: Oslo Museum

Skinn og ull
De fleste gangklær, bukser, jakker, gensere, kjoler osv, var laget av skinn eller ull til langt på 1800-tallet. Skinnklær kan ikke vaskes, men ble antakelig luftet og børstet til de ble slitt ut. Ytterklær av vadmel ble holdt rene ved lufting, pisking og børsting. Mannsklær av ull kunne slites helt ut uten noen gang å ha vært vasket, andre ullplagg ble vasket høyst et par ganger i året.

Bomull
De billigere bomullsstoffene som kom i salg rundt 1850 ble raskt tatt i bruk. Men gangklær av bomull trakk til seg skitt på en annen må enn ull, og måtte derfor vaskes oftere. Dette førte til bedre hygiene, selv om lufting, børsting og og pressing av gangklær holdt seg lenge.

I husmorens glansperiode i 1950-60 årene var kjøkkenforkle et meget utbredt plagg. En undersøkelse fra 1955 viste at forkleet ble byttet et par ganger i uka, mens bluse/jumper bare ble byttet en gang per uke.

Undertøy
Folkelivsforskeren Eilert Sundt skrev i 1875 at det var blitt mer vanlig å bruke undertøy, men blant eldre mennesker var det mer uvanlig, og fattige barn hadde ofte ikke undertøy. Det fantes også gammeldagse bygder hvor det ikke var vanlig i det hele tatt. Det var først rundt 1950 at det ble vanlig å bytte undertøy og strømper i forbindelse med det ukentlige badet. I dag er det vanlig, spesielt blant yngre mennesker, å skifte undertøy hver dag.

Kroppsvask

Av betegnelsen lørdag/laugardag vet vi at folk i veldig gamle dager vasket seg med vann en gang i uka. Derimot vet vi ikke hvor mye av kroppen de vasket. Kanskje bare de synlige delene, som ansiktet og hendene? Slik var det i hvert fall da Eilert Sundt beskrev hygienen i 1857. Det var nemlig ikke for helsas skyld de vasket seg, det var for å bli pene til søndagen.

Å ha mulighet til å vaske seg
Å vaske seg for helsas skyld er noe folk har funnet på i løpet av de siste par hundreårene. Og det var naturligvis de som hadde best muligheter til det som vasket seg oftest og mest, nemlig overklassen. De hadde hjelp til å skaffe vann og ved, de hadde tid til det, og de ble ikke så fort skitne igjen fordi de hadde tjenestefolk som arbeidet for dem.

Full kroppsvask var lenge forbundet med høytider, særlig jul. Det foregikk gjerne i en stamp eller i en sinkbalje på kjøkkenet eller i bryggerhuset. Far i huset badet først, så mor, så barna, og så til slutt tjenestefolk, dersom det var noen. Mange badet i det samme vannet.

Vaskevannsfat med mugge, utslagsbøtte og kanskje såpekopp ble vanlig mot slutten av 1800-tallet. Slike sett i emaljert metall ble vanlige på begynnelsen av 1900-tallet.

Boligstatistikk fra 1946 viser at 59% av boligene i Akershus hadde innlagt vann, men bare 8% hadde bad.

Eidsvold bad fra 1838 - for helsas skyld
Det var Henrik Wergeland som oppdaget kilden i Eidsvollsbakken som ble grunnlaget for etableringen av Eidsvold Bad. Vannet her ble av vitenskapsmenn vurdert som svært sunt, og badet tilbød etterhvert ulike former for bad, dusj, badstu, gytjebad, massasje og drikke av jernholdig vann.

Badet ble besøkt av folk med alle typer lidelser, dog ikke tuberkulosepasienter, som ble ansett for altfor smittefarlige. Da badet ble lagt ned hadde det vært i drift i nesten 80 år.

> "Badeindretninger i Ullensaker distrikt er Eidsvold bad og kuranstalt samt et folkebad (badstubad) ved Eidsvold verk."
>
> - distriktslegen, 1913

Eidsvoll bad og Eidsvollsbadet
Da Sanitetsforeningen åpnet et nytt bad i Eidsvoll (1945-65) var det for renslighetens skyld. Folk som ikke hadde bad hjemme kunne benytte dette. Da Eidsvollshallen og Eidsvollsbadet kom i 1967 var det svømmehall folk trengte. Barna skulle lære å svømme, og det skulle være mulig å trene svømming om vinteren.

Bading på gulvet 1946-48. Foto: Kai Roger Andersen. (MIA)

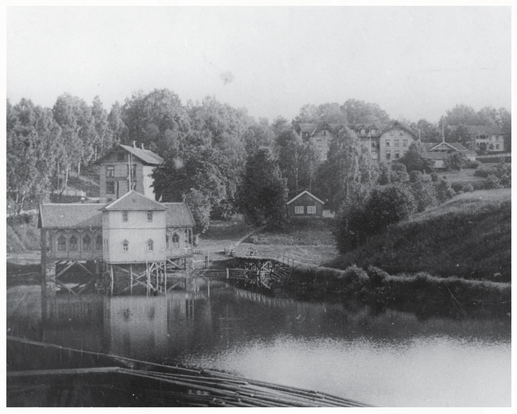

Eidsvoll bad før 1902. Foto: (MiA)

Barn som bader, antakelig i Vorma en gang mellom 1935 og 1955. Foto: Lars Bry (MiA)

Døden - en (stadig mindre) del av hverdagen

På 1800-tallet og tidligere opplevde de aller fleste å miste noen av sine nærmeste allerede i ung alder. Det kunne være en av foreldrene, søsken eller andre familiemedlemmer, venner eller naboer. Døden var noe de måtte regne med. Det var slett ingen selvfølge å bli voksen, og det var ingen selvfølge å bli frisk igjen etter sykdom.

15-åringer i dag har i gjennomsnitt opplevd ett dødsfall i nærmeste familie. For 150 år siden hadde de allerede opplevd seks. Døden ble ikke gjemt bort på sykehus eller hos et begravelsesbyrå. Det var som regel familien til den døde som selv tok seg av alt. De stelte og pyntet liket, og de snekret selv eller fikk naboen til å lage kiste. Mange hadde en kiste stående klar i tilfelle noen skulle dø.

Den døde ble ofte lagt på likstrå i stua, slik at folk kunne komme og ta farvel.

Hvo ved, hvor nær mig er min Ende
(mel. Våkn opp og slå på dine strenge – Landstads reviderte salmebok nr. 812)

1. Hvo ved, hvor nær mig er min Ende
See! Tiden meget hastig gaaer,
hvor let og snart kan det sig hende,
At jeg herfra at vandre faaer?
Min Gud gjør dog for Christi Blod
Min sidste Afskeeds Time god!

2. Det kan langt anderledes blive,
Med mig før Dagen vorder endt,
Thi medens jeg er her i Live
Jeg med Dods-Fare er bespendt.
Min Gud gjør dog for Christi Blod
Min sidste Afskeeds Time god!

Begravelsessalme, mye brukt på 1800-tallet

Eidsvoll kirke og kirkegård. Foto: Lars Bry (MiA)

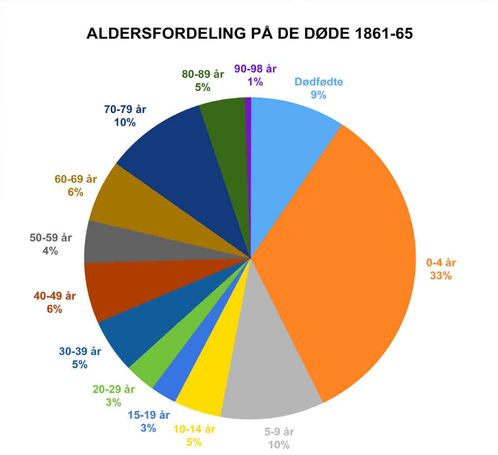

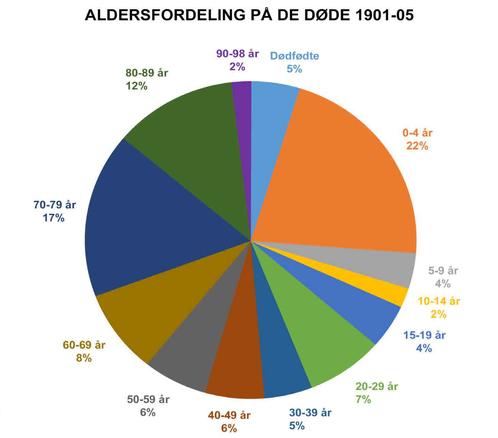

I femårsperioden 1861-65 sier kirkeboka for Eidsvoll kirke at det var 625 døde.
Av disse var
omtrent en sjettedel (100) over 70 år
omtrent halvparten (290) var under 12 år
270 var under 5 år
212 var 2 år eller yngre
135 var under 1 år (av disse var 59 dødfødte.)
Gjennomsnittsalderen for de døde var 28,5 år.

40 år senere var leveforholdene sterkt endret. Bedre helsevesen, større legetetthet, og ikke minst, de aller fleste hadde jordmorhjelp når de fødte. Det gjorde utslag på levealderen:

I femårsperioden 1901-1905 sier kirkeboka for Eidsvoll kirke at det var 505 døde.
havlparten (253) var under 43 år
133 var yngre enn 5 år
124 var 2 år eller yngre
79 var under 1 år (av disse var 24 dødfødte.)
Gjennomsnittsalderen for de døde var 40,2 år.

Forventet levealder i Eidsvoll i dag er 76,8 år for menn og 81,1 år for kvinner.

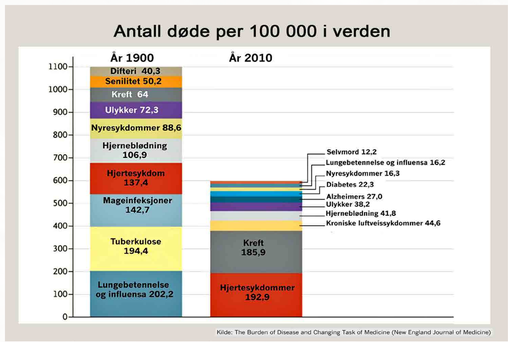

Noen av de farlige sykdommene

Kopper
Forskere har anslått at kopper tok livet av ca. 40 millioner euro-peere i løpet av 1700-tallet. 20-30% av de smittede døde, og de andre fikk stygge arr etter utslettet. Da det på slutten av 1700- tallet ble oppdaget en måte å vaksinere mot kopper på, tok det ikke lang tid før vaksinen ble innført i Norge. Den ble obligatorisk fra 1810, og alle som skulle konfirmeres eller gifte seg måtte vise fram vaksinasjonsattest. I 1897 ble det vaksinert 265 personer i Skedsmo. Det ble slutt på koppervaksinering i Norge i 1976. Sykdommen er utryddet på verdensbasis!

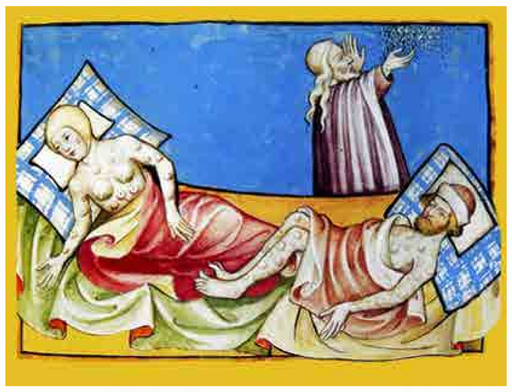

Kopper. (Illustrasjon: Toggenburg-bibelen fra 1411)

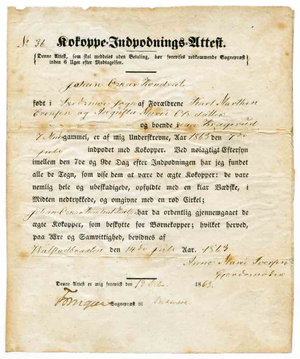

Kokoppe-innpodnings attest fra 1863

Tyfus
Tyfus kom gjerne i epidemier, og spredde seg godt når de sanitære forholdene var ekstra dårlige som i krig, eller i tettbebygd slum. Sykdommen smitter ved at en får i seg mat eller vann som er forurenset med avføring fra en smittet person. Med moderne sanitære forhold ble sykdommen mindre utbredt. Symptomene kunne være kraftig hodepine og utslett i huden (kalles derfor ofte flekktyfus) Tyfus kunne føre til koldbrann i armer og bein, og ble derfor også kalt råtnefeber.

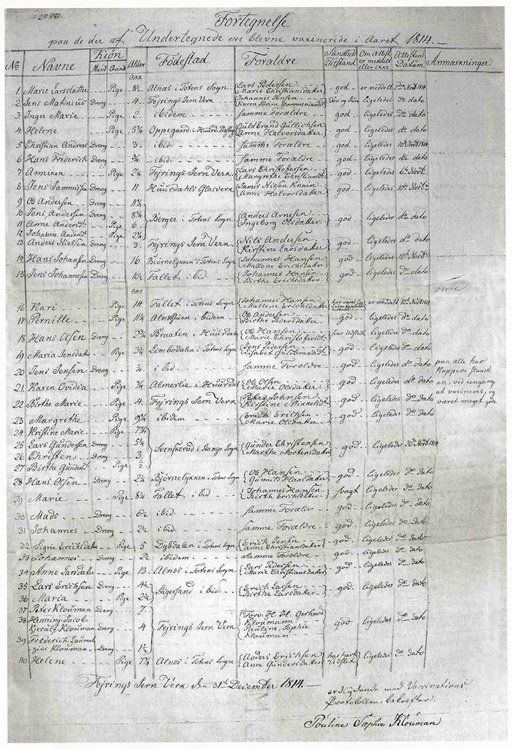

Pouline Sophie Klouman var hjelpevaksinatør i Feiring. Hun var gift med verksbestyreren i Feiring, og hun skrev allerede i 1814 med latinske bokstaver, noe som gjør det lettere å lese protokollene hennes i dag.

Tyfoid feber
Tyfoidfeber er en feber med utslett a la tyfus, men en annen sykdom I 1913 var det i Ullensaker legedistrikt 17 tilfeller av tyfoid feber. Heldigvis døde ingen.

De andre viktigste epidemiske sykdommene i 1913 i distriktet var:
Skarlagensfeber 107, 3 døde
Meslinger 175, 3 døde
Difterit 50, 4 døde
Akutte khatarrer i åndedretsorganene: 1189, 15 døde
Influensa 212, 2 døde
Lungebetennelse 147, 22 døde

Smitteveien ble kartlagt og beskrevet i 1879:
"Til Eidsvold blev ved en Tjenestegut Smitte bragt fra Kristiania, og Sygdommen angreb nesten samtlige Individer paa Gaardene Øvre og Nedre Botshaug, samt 41 Personer paa Nabogaarden Hol. Sygdommen varede fra August til langt udover Høsten, men foranlediget ingen Dødsfald. "

Poliomyelitt
Polio er forårsaket av polioviruset. Hos 10-30 % av de rammede vil det utvikle seg symptomer; feber, stiv nakke, smerter i lemmene. Den angriper nervesystemet og forårsaker svakhet og lammelser i musklene. Den siste epidemien i Norge var i årene 1950-54. Etter 1969 er det ikke registrert poliomyelitt i Norge. Dette skyldes omfattende vaksinasjon. Polio finnes i flere andre land, og folkeinstituttet anbefaler vaksinasjon av folk som arbeider på asylmottak.

I dag
Hjerte- og karsykdommer står for 35% av alle dødsfall i Norge i dag, og kreft står for ca. 25% av alle dødsfall.

Av Eidsvolls befolkning under 75 år bruker
10,6 % medisiner mot KOLS og/eller astma
8,3 % kolesterolsenkende legemidler
3,2 % legemidler for diabetes type 2

For bedre helse

Hvert prestegjeld hadde fra 1831 en sunnhetskommisjon hvor distriktslegen gjerne var leder. Sunnhetskommisjonen skulle ta opp viktige helsesaker, for eksempel spesialtiltak for å hindre epidemier i å spre seg, forskrifter for begravelser etter døde av smittsomme sykdommer, og hvordan bedre forholdene for vann og kloakk i tettstedene.

Medisiner
Legene hadde ikke så mange medisiner å hjelpe pasientene med på 1800-tallet, men noen var det. De hadde plikt til å oppbevare slike medisiner som de kunne regne med at noen kanskje kunne trenge, og hvis det ikke var apoteker i nærheten måtte de ofte selv blande medisinene og trille pillene.

«Kvakksalveren» (De kwakzalver) fra 1650-tallet av den nederlandske maleren Jan Steen (1625/1626–1679). Kilde/Fotograf Frans Hals Museum, Haarlem

Apotek
Eidsvoll Apotek ble etablert i 1885. Før det gikk salg av legemidler gjennom legene.

Kvakksalvere
Til alle tider har det funnets kloke koner, sjamaner og andre som har kunnet eller påstått at de kunne hjelpe folk med helseproblemer. På 1800-tallet ble alle slike kalt for kvakksalvere, enten de baserte seg på vitenskap, naturmedisin eller på humbug. Det kunne være kortere vei til dem enn til en lege, både geografisk og sosialt, fordi legen var en innflytter av overklassen mens kvakksalverne som regel var en lokal. Noen kvakksalvere kunne sikkert også hjelpe ved enkelte typer problemer.

Det ser imponerende ut med så mange flasker og bokser, men det var ikke virkestoffer i alle sammen. I mange var det bare «vanlige» ting, som hvetemel og sukker, som skulle brukes som ingredienser i piller og medisiner, men de fikk flotte latinske navn på boksene. Interiør fra Eidsvoll apotek på 1920-tallet. Foto: Johannes Markus Holmsen (MiA)

Eidsvoll apotek en gang mellom 1920 og 1940. Foto: MiA

Stensby skykehus åpnet i 1913 med 20 sengeplasser. Foto: Johannes Markus Holmsen (MiA)

Tuberkulose

I en skoleklasse var det høyst sannsynlig at en eller annen av elevene hadde tuberkulosesmitte hjemme eller selv var smittet. Det var derfor svært viktig at barna tidlig lærte at spytting ikke var akseptabelt. Her fra Gullverket skole rett før 1900. Lærer Johannes Røen med kone. Foto. MiA

Pennesplitter brukt til å ta pirquetprøver. Foto: Bergen museum

Tuberkulose ble ofte kalt tæring eller lungesvinnsott. Bakteriene kunne angripe en hvilken som helst del av kroppen, men særlig lungene var utsatt. Trangboddheten som industrialiseringen medførte ga gode smittemuligheter for tuberkulose. Mellom 1865 og 1955 tok den livet av en kvart million nordmenn, på det meste mellom 6000 og 7000 i året.

Bakterien som forårsaker sykdommen ble oppdaget av Robert Koch i 1882. Først på 1940-tallet fant forskerne de første medisinene som kunne behandle tuberkulose, penicillin. Sykdommen var derfor på vei til å forsvinne, men har i det siste fått et oppsving igjen. De fleste nye tilfellene i Norge kommer med personer fra utlandet, og noen tuberkelbakterier er blitt resistente mot vanlig antibiotika. Det er derfor mye vanskeligere å få disse pasientene friske igjen nå enn for noen tiår siden.

I en sal på hospitalet
Tekstforfatter ukendt
Melodie Robert Seholt (kongelig kapelmester)

"I en sal på hospitalet
hvor de hvide senge står,
lå en lille brystsvag pige,
syg og bleg med gyldent hår,
lå en lille brystsvag pige,
syg og bleg med gyldent hår.

Alles hjerter vandt den lille,
som hun lå der mild og god,
bar sin smerte uden klage
med et barnligt heltemod,
bar sin smerte uden klage
med et barnligt heltemod.

Og hun spørger da sin læge,
som ved hendes leje stod:
Må jeg komme hjem til påske,
skal jeg være rigtig god,
må jeg komme hjem til påske,
skal jeg være rigtig god.

Lægen svarede den lille:
Nej, mit barn, det knapt jeg tror,
men til pinse kan det hænde,
du kan komme hjem til mor,
men til pinse kan det hænde,
du kan komme hjem til mor.

Pinsen kom med grønne skove,
blomsterklædt står mark og eng,
men den lille syge pige
fængsles stadig til sin seng,
men den lille syge pige
fængsles stadig til sin seng.

Og hun spørger atter lægen,
som ved hendes leje står:
Må jeg komme op til høsten,
må jeg komme hjem til mor?
Må jeg komme op til høsten,
må jeg komme hjem til mor?

Lægen svarer ej den lille,
klapper hendes gyldne hår,
med en tåre i sit øje
vender han sig om og går,
med en tåre i sit øje
vender han sig om og går.

Høsten kom og marken bugned
under kornets gyldne lag,
men den lille sygn pige
hun blir stadig mere svag,
men den lille syge pige
hun blir stadig mere svag.

Og til sidst med fred i følge
julens glade højtid kom,
men en lille røst var stille,
og en lille seng stod tom,
men en lille røst var stille,
og en lille seng stod tom.

I sin grav nu trygt hun hviler
under snebelagte skrud,
efter denne lange vinter
er hun gået hjem til Gud,
efter denne lange vinter
er hun gået hjem til Gud.

Nu i himlens lyse sale
vandrer hun blandt engle små,
men i jordens skyggedale
mange lidende må gå,
men i jordens skyggedale
mange lidende må gå.

Mange tuberkuløse ble sendt til spesialsykehus. Behandlingen var hovedsakelig frisk luft, sol og hvile. Glitre sanatorium i Hakadal i 1928. Foto tilhører Oslo Museum

Liggekuren skulle skaffe tuberkulosepasientene hvile. Flere timer daglig lå de i utendørs overdekkede liggehaller på sanatoriene. 1907. Foto: Tidsskrift for Den norske legeforening

Spyttebakker var i flere tiår et vanlig syn og et viktig middel i bekjempelsen av tuberkulose. Tyggetobakken som så mange brukte førte til økt spyttproduksjon, og folk hadde for vane å spytte overalt. Dette var noe griseri, og kunne lett føre til at bakterier spredde seg. Skilt med SPYT IKKE PÅ GULVET og tilhørende spyttebakker var i bruk ...

Før og under 2. verdenskrig

Helsetilstanden frem mot 2. verdenskrig
Å minimere smittefaren var fortsatt et viktig middel i kampen mot infeksjonssykdommene fram mot 2. verdenskrig. Dette ble
gjort ved å isolere de syke og desinfisere gjenstander som kunne ha smittestoffer på seg. Hygienen ble også bedre i forbindelse med behandling av mat. Det ble sørget for bedre drikkevann, og agitert for bedre personlig hygiene. Kostholdet ble bedret, ikke minst ved at folk fikk kunnskap om hvilken betydning forskjellige næringsstoffer og vitaminer har for kroppen. Alt dette bedret den generelle motstandskraften mot sykdommer, og den gjennomsnittlige levealderen steg. Derimot var det en sterk skepsis mot vaksinering i befolkningen, noe som gjorde den sårbar.

Helseforholdene under 2. verdenskrig
Når det er krig pleier akutte infeksjonssykdommer å blusse opp. Disse har voksne i større grad motstandskraft til å stå i mot enn barn, og derfor er det hovedsakelig barn som dør av disse. Barnedødligheten var 57 % høyere under krigen enn i årene før (gjelder ikke spedbarn). Den største epidemien av difteri vi noen sinne har hatt i Norge kom under krigen. I årene i 1935-39 ble det registrert 1662 tilfeller av difteri i Norge, mot hele 48 000 tilfeller i 1940-44, altså nesten 30 ganger så mange.

På grunn av rekvirering av boliger, skoler og privatbiler måtte mange stuve seg sammen på mindre plass enn vanlig, i hjemmene, i provisoriske undervisningsrom og på offentlig kommunikasjon. Mangel på såpe hemmet rensligheten for både personer og klær. Dette økte smittefaren for sykdommer og udyr. Skabb økte enormt under krigen, fra 8-9000 meldte tilfeller per år før krigen til henimot 44000 i 1944. Det samme gjaldt hodelus og kleslus.

Vaksinevegring
Frykten for vaksiner i årene før krigen gjorde at det var mange som manglet antistoffer mot flere smittsomme sykdommer. Dersom vi var blitt utsatt for koppesmitte ville sannsynligvis også dette ha resultert i en epidemi, men denne smitten unngikk vi fordi okkupasjonstroppene var vaksinert mot kopper og dermed ikke bar med seg slik smitte. Derimot var det mange som ble smittet av syfilis som en del av tyskerne hadde med seg.

Mange varer var rasjonert, ikke bare matvarer men også f.eks. sko og klær.
Foto: MIA

Fettfattig kosthold
For ungdom og voksne var dødeligheten lavere under enn før krigen. Det fettfattige kostholdet gjorde at færre døde av hjerteproblemer. Forbudet mot privat bilkjøring gjorde flere fysisk aktive, og mangelen på kjøpetobakk gjorde at det ble mindre røyking enn før (selv om noen røkte hjemmeavlet tobakk). Kostholdet førte også til at færre fikk polypper og forstørrede mandler enn ellers, da overernæring disponerer for disse sykdommene. Økning i fettinntaket etter krigen førte til oppblomstring av slike sykdommer. På den annen side førte det dårlige kostholdet til at mange fikk fordøyelsesbesvær.

Mindre sukker
Tannhelsen var bedre under krigen enn før. Dette hang sammen med at sukkerforbruket sank til under det halve, og søtsaker og godterier mellom måltidene forsvant nesten helt. Diabetesdødeligheten sank også betraktelig under krigen.

	1890	1935	1955	1979	1999	2011
Korn som mel	230	119	97	75	83	79
Poteter, friske	144	120	93	63	32	22
Potetprodukter	–	–	–	12	30	29
Grønsaker, frukt, bær	19	52	76	122	130	159
Kjøtt	44	38	33	51	60	70
Melk	158	194	205	186	175	97
Smør/margarin	10	30	28	18	15	12
Sukker	9	37	40	45	44	30

Tilgjengelig mat i kilo per person per år.

Svineinfluensavaksine. Også i våre dager er det en del som er forsiktige med vaksinering av barna sine. Foto: MIA

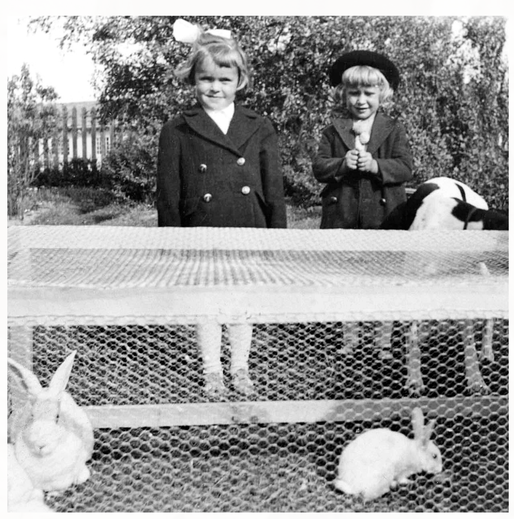

Det var vanlig med kaniner i hagen som en del av matforsyningen.
Foto: MIA

Ren = fri for lopper, lus og skabb

Lopper, lus og skabb er snyltedyr som kan leve på menne-sker. Slikt utøy har best levevilkår når menneskene har dårlige kår. Når mange bor tett sammen smitter utøy lett fra person til person. Når klær og sengetøy sjelden blir vasket blir heller ikke utøyet vasket bort. Friske voksne har lettere for å ta tak i problemet og fjerne utøyet enn barn, gamle og syke kan.

At utøy kan gå over fra en person til en annen har folk alltid vært klar over. I den grad det har vært mulig å forhindre det, har det vært tatt forholdsregler mot å få utøy inn i usmittede hus.

Hvordan bli kvitt utøyet?
Kleslus kunne en bli kvitt ved grundig vasking av klær. Hodelus måtte gres ut av håret med lusekam. En måtte være sikker på å få bort luseeggene også, ellers var en like langt.

Lopper legger egg i sprekker i huset, i tepper, vegger, gulv, sengehalm osv, hvor det er noe den benløse yngelen kan leve av. De voksne loppene hopper over på mennesker (eller dyr), suger blod og etterlater seg kløende stikk. Lopper er mest aktive om natten, derfor er de vanskelig å få øye på. God renslig-het er nøkkelen også her. Ved å skrubbe gulv, vegger og senger, vaske sengetøy og skifte halmmadrassen kunne folk bli kvitt loppene.

Jeg får fnatt!
Fnatt er et annet ord for skabb, en middtype som kryper inn under huden på mennesket og legger eggene sine der. En oppdagelse fra 1834 viste at spredning av skabb kan hindres ved å gni grønnsåpe på bittstedet, slik at skabben blir forgiftet og dør. Dette var en stor lettelse, men det tok mange år før kunnskapen om denne kuren var nådd alle.

Skabb

Lusekam

Lus

Loppe

Såpe
Kunsten å lage såpe er svært gammel, men det betyr ikke at såpe ble mye brukt. For å lage såpe må en ha fett, og fett var en viktig matvare. I stedet brukte en lut eller einerlåg.

«Når en mann toer hænder, hals, og hoved, bruger han gjerne lud eller sæbe, alt eftersom han har havt mer eller mindre smutsigt arbeide». (Eilert Sundt i 1869)

Lut
lages ved å blande vann over aske, helst fra bjørke-ved, la det stå noen døgn og deretter fjerne nedfallet. Den blanke og glatte væsken blir sterk og etsende.

Einerlåg
lages ved å koke hakkede einerbar med bær i vann. Væsken er desinfiserende og lukter også godt.

Såpe
ble laget ved å smelte fett, gjerne talg, sammen med vann og tilsette lut. Når det koker lenge nok endrer det konsistens og blir en tykk, glatt grøt. Denne stivner når den blir avkjølt og kan skjæres opp i såpestykker.

De første såpefabrikkene i Norge kom rundt 1830. Gjennom reklame ble såpe i løpet av få tiår forandret fra å være en slags medisin (et antiseptisk middel) til et produkt som kunne beskytte mot sykdom, f.eks spanskesyken (1919). Men først da det ble reklamert med at såpe fjernet dårlig kroppslukt steg salget kraftig. Under andre verdenskrig kunne såpe bare kjøpes med rasjoneringskort. Denne ble kalt B-såpe, var laget av sildefett og inneholdt bare 20 % såpe. Resten var fyllstoff som kritt, talkum eller leire og alginat som bindemiddel. Den fungerte ikke særlig godt som såpe, naturlig nok.

I dag er mange opptatt av å bruke såpe med omhu for ikke å få eksem. Å lage såpe tilsatt krydder, urter, honning eller eteriske oljer er blitt en popu-lær hobby.

Kosthold gjennom 200 år

Rundt 1814
Flatbrød bakt av bygg eller havre, grøt, melkemat og litt saltet kjøtt og fisk var kostholdet for det store flertall av befolkningen fram til Napoleonskrigene (1809-1814). På grunn av klimaet kunne de ikke dyrke nok korn til eget bruk og måtte importere korn fra andre land, spesielt Danmark. Da kysten ble blokkert av engelske krigsskip 1809-1813 og det samtidig var dårlige år for jordbruket, ble mange tvunget til å tenke alternativt og begynte å dyrke poteter. Etter freden ble det igjen importert korn, og sammen med poteten ble det mer mat og flere fikk spise seg mette.

Vanlig måltid på 1800-tallet: vassgraut med surmelk, flatbrød og kanskje litt salt kjøtt. Fra Øygarden på Maihaugen. Foto: Mark Purnell

1891
Landmandens levesæt kan ikke siges at have undergaaaet synderlig Forandring i det forløbne Aar, dog snarere til det Bedre end værre. Misbrug af Kaffe drives fremdeles saavel hos Voxne som Børn, muligens noget mindre end før, da Adgangen til Mælk nu er lettere paa Grund af at Meieriene paa de fleste Steder ogsaa har udsalg til Bygdens Folk medens disse, naar de ikke selv havde Kreaturer, faagodtsom vare udelukkede fra Nydelsen af Melk den gang Gaardbrugerne selv bragte sin Mælk til Byen.

Flere Bagerier ere blevne opførte i forskjellige Grender, og da der fra disse bleve ombragt brød med Brødvogner rund omkring, har disse haft tilfølge at den primitive Bagning af brød paa Comfyrs- og Kakkelovnsplader mere og mere er gaaet af brug, og ordendtlig tillavet og stægt brød er traadt i stedet. Heri er da indtraadt en heldig forandring og vil mesteds ogsaa vise saa Indflydelse paa Kardialgier hos Arbeidsmanden, hos hvem denne er den almindeligste Bygden.

(Medisinalberetning for Ullensaker distrikt 1891)

1914-1918 - første verdenskrig
Matmangel og dyrtid førte til underernæring hos mange. Hvalfett ble brukt i stedet for smør, og kjøpebrødet ble mørkere fordi en del av melet ble erstattet med andre ingredienser. Matmangelen var mer påtrengende i byer og tettsteder enn på landet, men rasjonering på varer som kaffe og sukker rammet alle.

Mellomkrigstiden
Vitaminenes gode egen-skaper ble oppdaget i 30-åra, og mange steer ble det innført skolefrokost for å gi elevene gode matvarer. Også i andre kanaler ble det ivret for at melk, grovbrød, ost og margarin, samt frukt og grønnsaker var sunt.

Oppbevaring av ulike matvarer

1950-årene: På folkeskolen fikk jentene opplæring i å lage sunn mat: leverbiff, nypesuppe, makrellkaker og blodpudding. Husmora bakte ikke bare brød, hun malte selv kjøttet til kjøttkakene, og hermetiserte og syltet frukt og bær. Ferskt kjøtt og bær kunne etterhvert oppbevares i leide frysebokser.

Mat og kostholdsdemonstrasjon for mødre med spedbarn på Oslo kommunes helsestasjon, 1939. Foto eies av Norsk Folkemuseum

Gryterett – pizza – taco – sushi
Med flere kvinner i full jobb ble det fra 1970-tallet og framover viktig med lettvint mat. Toro solgte sin første suppepose i 1964, i dag produserer de 17 ulike gryteretter. Gatekjøkken og bensinstasjoner selger hurtigmat, og vi tar oss ikke tid til å lage mat fra bunnen av annet enn til fest. Fokuset på helse gjør at vi har fått en viss dreining mot sunnere hurtigmat. Stadig flere velger sushi-restauranter når de skal ha noe lettvint med seg hjem.